

यस्मिन्नब्दे भाद्रपदे स मासे सिंहस्थयोगगुरुर्व्योः परेशः ।

उदैत् ततः फाल्गुने फल्गुनोऽभूद् गते ततो माद्रवती बभाषे

॥ १२० ॥

यस्मिन्नब्दे यस्मिन् संवत्सरे भाद्रपदे मासे पौर्णमासीप्रतिपदमारभ्य मासोपक्रमाङ्गीकारे श्रावणबहुलस्यैव भाद्रपदत्वं विवक्ष्य^१ भाद्रपदे मासे गुरुर्व्योः सिंहस्थयोः सतोः परेशः उदैत्, ततः तस्मिन्नेव संवत्सरे फाल्गुन-मासे फल्गुनोऽभूत् । ततः तस्मिन् संवत्सरे गते माद्रवती बभाषे, पाण्डुमिति शेषः ॥ १२०—३ ॥

पुराणेषु श्रावणे कृष्णजननमिति बहुलं पठ्यते । भाद्रपद इति च । ‘ततस्तु दशमे मासि कृष्णे नभसि पार्वति । अष्टम्यामर्धरात्रे च तस्यां जातो जनार्दनः’ [उ.खं.२४५.३५] इति पाद्मे । तत्रैव चान्यत्र—‘भाद्रे मास्यसिते पक्षे चाष्टमी-सञ्ज्ञका तिथिः । रोहिणीतारकायुक्ता रजनी घनघोषिता । तस्यां जातो जगन्नाथः—’ [ब्र.खं.१३.२९] इति । ‘प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि । उत्पत्स्यामि—’ [वि.पु.५.१.७८; ब्रा.पु.७३.४४] इति । ‘सिंहराशि-गते सूर्ये गगने जलदाकुले । मासि भाद्रपदेऽष्टम्यां कृष्णपक्षेऽर्धरात्रके । वृषराशिस्थिते चन्द्रे नक्षत्रे रोहिणीयुते । वसुदेवेन देवक्यामहं जातो जनाः स्वयम्’ [भ.पु.उत्त.प.५५.१४—५] इत्यादि च पुराणान्तेषु । अतो मुग्धो जनः सन्दिग्धे— किं नभसि कृष्णावतार आहो नभस्य इति । किं तत्र वास्तवम्? कथं वचनद्वयस्य सङ्गमनम्? आह— यस्मिन्नब्दे । अयमर्थः—सिंहमासे तावत् कृष्णजननम् । तदुक्तम्—‘सिंहस्थयोगगुरुर्व्योः’ इति । सिंहमासस्तु क्वचिच्छ्रावणे कृष्णाष्टम्यां भवति । क्वचिद् भाद्रपदे । यस्मिन्नब्दे श्रावणे सिंहमासः, तदा श्रावणे कृष्णजन्माष्टमी भवति । यस्मिन्नब्दे भाद्रपदे सिंहमासः तस्मिन् भाद्रपदे कृष्णजन्माष्टमी भवति । कृष्णाष्टम्यामर्धरात्रे यदा रोहिणी च भवति तदा जयन्तीयोगोऽयम् । कृष्णाष्टम्यां रोहिणीयोगश्च सिंहमासे सत्येव । नान्यत्र । तस्माद् यदा श्रावणे सिंहमासस्तदा जयन्तीयोगोऽपि श्रावण एव । यदा भाद्रपदे सिंहमासस्तदा भाद्रपद एवेति । अत एव जयन्तीनिर्णये मासस्यानुल्लेखः— ‘रोहिण्यामर्द्धरात्रे तु यदा काळाष्टमी भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता—’ इति । अर्द्धरात्रे रोहिण्यां यदा श्रावणे वा भाद्रपदे वा काळाष्टमी भवेत् सा जयन्तीति प्रोक्तेत्यर्थः । केवलमनयोरेव द्वयोर्मासयोः काळाष्टम्यां रोहिणीयोगः सम्भवति । नान्येषु कापि । तदपि सिंहमाससमायोग एव । ब्रह्मवैवर्तेऽप्येवमेवोक्तम्—‘अष्टमी कर्क्षसंयुक्ता राज्यर्थे यदि दृश्यते । स एव मुख्यकालश्च तत्र जातः स्वयं हरिः । जयं पुण्यं च तनुते जयन्ती तेन सा स्मृता’ [ब्र.वै.८.५१] इति कृष्णजन्मखण्डे । कस्य प्रजापतेः ऋक्षं कर्क्षम्, रोहिणीत्यर्थः । अत्रापि मासानुक्तेरस्मदुक्त एवाऽशयः । अथच पञ्चम-मासत्वात् सौरः श्रावण इति सिंहमास एवोच्यते । अत एव सिंहमासं भाषायां ‘सिंहमास’ इत्येव व्यपदिशन्ति । अत एवच विष्णुतीर्थीये स्फुटमुदघोषि—‘सिंहमासे तु रोहिण्या युतां कृष्णाष्टमीं पुमान् । उपोष्य मध्यरात्रे च पूजयेन्नन्दनन्दनम्’ [स.प.३.२०९] इति । भावप्रकाशिकायां चैवम् । तथाहि भावप्रकाशिकायाः शुद्धः पाठः—‘यस्मिन् संवत्सरे भाद्रपदे मासि रविः सिंहराशिं गतो भवति । गुरुरपि सिंहराशिस्थितो भवति । तदा चान्द्रमानरीत्या भाद्रपदमासो भवति । सौरमानरीत्या श्रावणमासश्च भवति । तस्मिन् संवत्सरे कृष्णावतार इति’ इति । येऽन्यथा

१. ‘विवक्षित्वा’ इति वक्तव्यम् । प्रायो लिपिकृतः प्रामाद्यन् । समग्रं विवरणं चिन्त्यमिदम् ।

जाताः सुतास्ते प्रवराः पृथायामेकाऽनपत्याऽहमतः प्रसादात् ।
तवैव भूयासमहं सुतेता विधत्स्व कुन्तीं मम मन्त्रदात्रीम् ॥ १२१ ॥

इतीरितः प्राह पृथां स माद्रयै दिशस्व मन्त्रं सुतदं वरिष्ठम् ।
इत्यूचिवांसं पतिमाह यादवी दद्यां त्वदर्थे तु सकृत्फलाय ॥ १२२ ॥

उवाच माद्रयै सुतदं मनुं च पुनः फलं ते न भविष्यतीति ।
मन्त्रं समादाय च मद्रपुत्री व्यचिन्तयत् स्यां नु कथं द्विपुत्रा^१ ॥ १२३ ॥

सदाऽवियोगौ दिविजेषु दस्रौ नचैतयोर्नामभेदः कचिद्धि ।
एका भार्या^२ सैतयोरप्युषा हि तदायातः सकृदावर्तनाद् द्वौ ॥ १२४ ॥

तत् तस्मात् सदाऽवियुक्तत्वात्, नामभेदाभावात्, एकभार्यावत्त्वेनातिप्रियत्वाच्च । सकृदावर्तनात्, मन्त्रस्येति शेषः, द्वौ देवौ आयातः ॥ १२४ ॥

वदन्ति त आचार्यवचनप्रतीपं वदन्ति । तदेतेन पथा शास्त्रवचनानां समन्वये सर्वं सङ्गतम्, सर्वं सुन्दरम् । न कोऽपि विरोधः । नन्वास्तामियं व्यवस्था श्रावणे वा भाद्रपदे वा यदा सिंहयोगस्तदा जन्माष्टमीव्रतमिति । यस्मिन्नब्दे कृष्णा-वतार आसीत् तदा कस्मिन् मासे सिंहयोग आसीत्? आह— भाद्रपदे मास इति । तस्मिन्नेवाब्दे कृष्णजननाच्छे मासि फाल्गुने पूर्णिमायां फल्गुनोऽभूत् । यद्यपि भारते— ‘अर्जुनात् केशवो ज्येष्ठस्त्रिभिर्मासैर्महाद्युतिः’ [आ.प. १३४.९] इति पाठः सम्प्रति दृश्यते । अवश्यं लिपिकृतः प्रमाद्यन्ति । नतु प्रबन्धारो महर्षयः । ‘अर्जुनात् केशवो ज्येष्ठः षड्भिर्मासैः’ इति पठनीयम् । तस्मिन्नेव वत्सरे चैत्रे भीमस्य चाइवत्थाम्नाश्च जननम् । ज्येष्ठे बलरामस्येति महत्तरः स वत्सरः । तस्मिन्नब्दे गते, पुनश्चैत्रे समागते माद्री बभाषे । मद्रदेशाधिपो माद्र ऋतायनः । तेन पितृमतीयं माद्रवती । ‘माद्रवत्यां तु जनिता-वश्विनाविति नः श्रुतम्’ [पा.पु. १३.११८] इति पुराणवचनम् ॥ १२०-१ ॥ मन्त्रं दिशस्व । स्वमन्त्रं स्वार्जितं मन्त्रं माद्रयै दिशेति वा । त्वदर्थे तु । केवलं त्वत्प्रियार्थम् । तदपि सकृत्फलायैव ॥ १२२-३ ॥ नचैतयोर्नामभेदः । नन्वस्ति नामभेदः नासत्यदस्राविति । चतुर्थं इन्द्रो नासत्यः । पञ्चमो दस्र इति । न भोः नासत्योऽपि दस्र उच्यते । दस्रोऽपि नासत्य उच्यते । अत एव नासत्यौ दस्रौ इत्युच्येते । तथाच नासत्यदस्राविति न द्वन्द्वः नासत्यश्च दस्रश्चेति । किन्तु विशेषणसमास एवायम्—नासत्यौ च तौ दस्रौ चेति । ननु चतुर्थमिन्द्रं नासत्यमाहुः । न दस्रम् । तथा पञ्चममिन्द्रं दस्रमाहुः । न नासत्यम् । तर्हि नामभेदोऽस्ति । न भोः । केवलमधिकारविभागार्थमयं नामभेदः । तापसमन्वन्तरेऽ-

१. ‘द्विपुत्री’ इति पाठः प्रामादिकः ।

२. ‘-र्या सा तयो-’